

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No.56, 2026, pp. 55-74

Received: 03/11/2025 Accepted: 04/01/2026

The Necessity of Re-examining the Similes in Nizami Ganjavi's *Makhzan al-Asrar*

Hossein Aligholizadeh *

Assistant Professor, Department of Persian Literature and the Foreign Languages, K. N. Toosi University of Technology, Tehran, Iran
aligholizadeh@kntu.ac.ir

Hamid Pooladi

Assistant Professor, Department of English Language and General Studies, Shahrood University of Technology, Shahrood, Iran
h.pooladi@yahoo.com

Abstract

One of the most widely used imaginative techniques, which plays a crucial role in shaping the figurative language of the *Makhzan al-Asrar* of Nizami Ganjavi, is simile. Given the great importance of this literary technique and the lack of independent research in this field, this study investigates the element of simile and its types in this work. The results of the study show that, in terms of types of similes, the most common types are *baligh*, *mufasssal*, *mu'akkad*, and *mujmal*, respectively. Regarding the components of simile, all four types of *tenor* (mushabbah) and *vehicle* (mushabbah-un-bih), in sensory and intellectual, as well as structural patterns (simple, restricted, and compound) have textual evidence. Among these, "sensory-to-sensory" and "simple-to-simple" similes are the most frequent, while "intellectual-to-intellectual" and "compound-to-simple" are at the least common. Additionally, among the various markers of simile (*adat-e tashbih*), *cho* and *chon* play the most significant role in constructing similes in this work. The ground of comparison (*wajh-e shabah*) is also widely used and accompanied by poetic innovations.

Keywords: Nizami Ganjavi, *Makhzan al-Asrar*, Simile (Tashbih), Rhetorical Devices, Figurative Language.

Introduction

One of the most eloquent rhetorical techniques for conveying diverse meanings is simile. As a stable element in the structure of many poetic forms, this figure of speech maintains a continuous presence in literary texts and thus occupies a prominent position among other rhetorical devices. In *Makhzan al-Asrar*, simile constitutes one of the most salient rhetorical figures, forming the basis of numerous poetic images. Nizami consistently employs this figure as an assistant for imaginative expression. As Zarrinkub observes: "Among the various types of figurative imagery, without which poetry rarely achieves imaginative power in its details, simile and metaphor assume a more pronounced role in his discourse" (Zarrinkub, 2004, p. 233). Therefore, given the significance of this figure of speech, its remarkable presence in *Makhzan al-Asrar*, and its crucial role in revealing Nizami's distinctive and creative modes of poetic expression, the present study aims to examine the types and functions of simile in this work.

*Corresponding author

Aligholizadeh, H. and Pooladi, H. (2026). The Necessity of Re-examining the Similes in Nizami Ganjavi's *Makhzan al-Asrar*. *Literary Arts*, 18(3), 55-74.

The study of similes in *Makhzan al-Asrar* has been limited to a few works. These include *Imaginary Figures in the Nizami's Khamsa* by Zanjani (1998), which examines a number of similes of Khamsa; *Comparative and Analytic Research on Nizami's and Jami's Similes* by Nabilou (2009); and *The Comparison of Structure of Makhzan al-Asrar's and Matla al-Anwar's simile* by Nabilu and Shiravi (2010). Although these studies address similes in *Makhzan al-Asrar*, they exhibit certain limitations that highlight the need for further research and a comprehensive re-examination of similes in this work.

Materials and Methods

This research was conducted using a descriptive-analytical method, based on data extracted from the original source. In the first stage, the verses were read individually, and all instances of similes were identified and recorded. They were then organized into specific categories, and the exact frequency of each type was determined. In the second stage, the obtained statistical data were used to analyze the types, salient features, and functions of each of the four components of simile.

Research Findings

In *Makhzan al-Asrar*, all types of similes are evident throughout the work. The most frequently employed types are *Baligh*, *Mufasssal*, *Mu'akkad*, and *Mujmal*, respectively (See: Table 1).

Table 1. Frequency of Simile Types in *Makhzan al-Asrar*

Similarity Type	Frequency	Percentage	Number of Verses
<i>Mufasssal</i>	203	16.23	168
<i>Mujmal</i>	110	8.79	94
<i>Mu'akkad</i>	196	15.67	153
<i>Baligh</i>	742	59.31	505
Total	1251	100	829

Regarding to *tenor* (*mushabbah*) and *vehicle* (*mushabbah-un-bih*), sensory elements are most frequently employed in constructing similes and objectifying abstract concepts. As Servatian (2000, p. 198) notes: "material and tangible objects of the universe and nature often are the main actors in the scenes of similes in the *Makhzan al-Asrar*. Intellectual elements are also utilized to emphasize tangible concepts and create novel similes, although this occurs less frequently.

In terms of structural classification (simple, restricted, and compound), simple type is the most prevalent, while compound and restricted similes are comparatively rare. Among restricted similes, those limited to adjectives are the most common. Compound similes are generally infrequent in *Makhzan-ul-Asrar*.

Markers of simile (*adat-e tashbih*), in this poem exhibit both variety and strategic usage. For instance, the omission of markers of similes in *Mu'akkad* similes serve to conceal them, reflecting Nizami's artistic intent, whereas the explicit mention of similes' markers in *Mufasssal* and *Mujmal* categories primarily serve an explanatory function.

The deliberate mention and omission of ground of comparison (*wajh-e shabah*) serve diverse artistic and functional purposes. Considering the high frequency of *Baligh* similes, it is evident that Nizami tends to omit similes, thereby enhancing the imaginative impact and literary function of his poetic imagery.

Discussion of Results and Conclusions

Among the different types of similes in *Makhzan al-Asrar*, *Baligh* similes have a particularly prominent position, with 743 instances (59.39%). That is followed *Mufasssal* similes, which account for 203 instances (16.34%), *Mu'akkad* similes with 195 cases (15.70%), and *Mujmal* similes with 110 instances (8.62%).

Regarding the elements of similes, all four categories of sensory and intellectual components, as well as the nine types of structural classified as simple, restricted, and compound, are attested in this poem. Among these, 'sensory-to-sensory' similes (763 instances) and 'simple-to-simple' similes (731 instances) are the most frequent, whereas 'intellectual-to-intellectual' (59 instances) and 'compound-to-simple' similes (2 instances) occur the least.

In terms of stylistic and various similes markers employed to construct similes, *chu* (109 instances) and *chun* (69 instances) appear the most, while markers such as *be-rsam* and *eidun* are used only once. Additionally, the omission of ground of comparison (*wajh-e shabah*) constitutes a primary technique employed by Nizami to introduce complexity and create a pause in the comprehension of the metaphorical relationship between the two components of simile. Grounds of comparison in this poem exhibit a wide range of qualities, including color, shape, movement, posture, dimension, and other characteristics.

ضرورت بازکاوی در تشبیهات مخزن الاسرار نظامی گنجه‌ای

حسین علیقلی‌زاده*^{ID}، استادیار گروه ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، پردیس علوم، دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی، تهران، ایران

aligholizadeh@kntu.ac.ir

حمید پولادی، استادیار گروه زبان‌های خارجی و دروس عمومی، دانشکده مهندسی صنایع و مدیریت، دانشگاه صنعتی شاهرود، شاهرود، ایران

h.poladi@yahoo.com

چکیده

مخزن‌الاسرار حکیم نظامی گنجه‌ای یکی از برجسته‌ترین مثنوی‌های تعلیمی ادب فارسی در قرن ششم هجری است که به واسطه ساختار پیچیده زبانی و به‌کارگیری شگردهای گوناگون بیانی، از شهرت و اقبال زیادی برخوردار است. یکی از پرکاربردترین عناصر بیانی که نقش مهمی در ساخت زبان تصویری در این منظومه دارد، «تشبیه» است؛ از این رو، هدف نویسندگان در این جستار این است تا با واکاوی و تحلیل عنصر تشبیه و انواع و ارکان آن، زمینه شناخت هرچه بهتر این اثر گران‌سنگ و نیز دستگاه بلاغی آن را برای دوستداران و نظامی‌پژوهان فراهم سازند. این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی و بر مبنای داده‌های به‌دست‌آمده از متن اصلی اثر انجام گرفته و نتایج آن از این قرار است: از نظر «انواع تشبیهی» تمامی تشبیهات در مخزن‌الاسرار حضور چشمگیری دارند که انواع «بلیغ»، «مفصل»، «مؤکد» و «مجمل» به ترتیب پرسامدترین تشبیهات این منظومه است. همچنین پراکندگی تشبیهات در مخزن‌الاسرار نشان می‌دهد که بیش از نیمی از انواع تشبیهات، در بخش «مقدمات» اثر (با یک‌سوم حجم کل ابیات) به کار رفته است. از نظر «ارکان تشبیهی» نیز همه انواع چهارگانه طرفین به اعتبار «حسی و عقلی» و نه گانه به اعتبار «مفرد، مقید و مرکب»، دارای شواهد کاربردی است که از آن میان طرفین «حسی به حسی» و «مفرد به مفرد» بیشترین کاربرد و طرفین «عقلی به عقلی» و «مرکب به مفرد» کمترین کاربرد را داراست. از میان ادات متنوع تشبیهی نیز، «چو» و «چون» مهم‌ترین نقش را در ساختار تشبیهات به خود اختصاص داده‌اند. کاربرد وجه‌شبه نیز با توجه به کاربرد زیاد تشبیهات مفصل و مؤکد در دو نوع تخیلی و تحقیقی، گسترده و همراه با نوآوری‌های شاعرانه است.

کلیدواژه‌ها: نظامی گنجه‌ای، مخزن‌الاسرار، تشبیه، علم بیان، زبان تصویری

*مسئول مکاتبات

علیقلی‌زاده، حسین و پولادی، حمید. (۱۴۰۵). ضرورت بازکاوی در تشبیهات مخزن‌الاسرار نظامی گنجه‌ای، فنون ادبی، ۱۸ (۳)، ۷۴-۵۵.

۱. مقدمه

یکی از شیواترین شگردهای ادای معانی مختلف که در کتب بلاغی به شکل مبسوطی از آن سخن به میان آمده، تشبیه است. براساس علم بیان، تشبیه اگرچه خود گونه‌ای از ترفندهای چهارگانه بیانی به همراه کنایه، استعاره، مجاز، به‌شمار می‌رود، عنصری پایدار است که در زیرساخت بسیاری از صورت‌های مختلف شاعرانه حضوری پیوسته دارد و از اهمیت برجسته‌تری نسبت به دیگر شگردهای بیانی برخوردار است. با توجه به همین جایگاه متمایز است که از دیرباز تمامی صاحب‌نظران حوزه بلاغت عربی و فارسی، در طرح موضوع تشبیه در آغاز آثار خویش (به‌منزله پایه و اساس اصلی دیگر عناصر بلاغی) به بحث درباره آن پرداخته‌اند و در نقد آثار ادبی، همواره از اهمیت تشبیه در کنار دیگر شگردهای بلاغی، یاد کرده‌اند: «نخستین و شایسته‌ترین و سزاوارترین چیزی که باید در آن به‌طور کامل اندیشیده و دقت شود، بررسی تشبیه و تمثیل و استعاره است» (جرجانی، ۱۳۷۰، ص. ۱۶).

در مخزن‌الاسرار نیز شگرد شورانگیز تشبیه از برجسته‌ترین و پرکاربردترین شگردهای بلاغی است که مبنای بسیاری از تصویرهای شاعرانه و صورت‌های خیال‌انگیز را شکل می‌دهد. نظامی همه‌جا در بیان و شرح هر موضوعی با هر زمینه‌ای، پیوسته تشبیه را دستیار خیال خود قرار می‌دهد و شعر خویش را به‌همراهی دیگر آرایه‌ها، به‌ویژه استعاره، جلوه‌ای متمایز می‌بخشد: «از انواع تصویرهای مجازی که بدون آن شعر به‌ندرت در جزئیات خویش قدرت خیال‌انگیزی دارد، تشبیه و استعاره در کلام او نقش و نمودی بیشتر دارد» (زرین‌کوب، ۱۳۸۳، ص. ۲۳۳)؛ درواقع از رهگذر همین ترفند شگفت‌آور است که خیال‌انگیزی‌های بدیع این شاعر چیره‌دست، دل هر خواننده ژرف‌بینی را به‌ویژه در پیچ‌وخم توصیفات رنگارنگ و تصاویر درهم‌تنیده می‌رباید و او را پیوسته آکنده از اعجابی عمیق و درعین‌حال، لذتی آمیخته به شور و شوقی فزاینده می‌سازد. بر همین اساس، پژوهش در چندوچون تشبیهات مخزن‌الاسرار، بدون تردید موضوعی است که در شناخت هرچه بیشتر متن و همچنین راهیابی به شیوه‌های خاص و خلاقانه نظامی در سخن‌سرایی، بسیار راه‌گشاست و ما را در دریافت یکی از برجسته‌ترین دستاوردهای دستگاه بلاغی و هندسه خیال شاعرانه او یاری می‌رساند.

۱-۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌ها درباره تشبیهات مخزن‌الاسرار مربوط به دو حوزه است. در زمینه کتاب‌ها: ثروتیان (۱۳۶۹) در آینه غیب نظامی گنجیه‌ای در مثنوی مخزن‌الاسرار؛ زرین‌کوب (۱۳۸۳) در پیرگنج در جستجوی ناکجاآباد؛ حمیدیان (۱۳۸۸) در آرمانشهر زیبایی (گفتارهایی در شیوه بیان نظامی)، که در آن‌ها نویسندگان گاه به‌صورت مختصر و پراکنده در خلال مطالب مربوط به زبان و بیان نظامی، به بحث تشبیه نیز پرداخته‌اند. همچنین برات زنجانی (۱۳۷۷) در صور خیال در خمسة نظامی نیز به گردآوری صور خیال از خمسة نظامی همت گماشته، ولی بررسی جامعی درباره تشبیهات مخزن‌الاسرار و بحث درباره آن‌ها (چنان‌که در این مقاله مطرح است) انجام نداده و تنها در مقدمه آن به‌صورت کلی درباره تشبیه در خمسة نظامی سخن گفته است. از آنجاکه در این کتاب نویسنده به‌صورت کلی به صور خیال پرداخته، بسامد مربوط به انواع تشبیهات، بر مبنای شمارش دقیق تمامی شواهد ذکر شده، منطبق با بسامد واقعی تشبیهات در متن مخزن‌الاسرار نیست (ن.ک: جدول ۱).

در زمینه مقالات پژوهشی نیز از چند مقاله می‌توان نام برد: اسماعیلی و کاظم‌خانلو (۱۳۹۶) در «زیبایی‌شناسی وجه‌شبه در تشبیهات خمسة نظامی» به بررسی اجمالی وجه‌شبه در خمسة پرداخته‌اند؛ علیرضا نبی‌لو (۱۳۸۸) در «بررسی تطبیقی و تحلیلی تشبیهات نظامی و جامی (با تأکید بر مخزن‌الاسرار و تحفه‌الاحرار)» و نبی‌لو و شیروی (۱۳۸۹) در «مقایسه ساختار تشبیهات مخزن‌الاسرار و مطلع‌الانوار» با ساختاری تقریباً مشابه، تشبیهات سه اثر از نظامی و جامی و امیرخسرو را از نظر عناصر موضوعی طرفین تشبیه، زاویه تشبیه، انواع تشبیه و... بررسی کرده‌اند. از آنجاکه حوزه پژوهش حاضر نیز بررسی و تحلیل تشبیهات مخزن‌الاسرار است، ذکر دلایل لزوم بازکاوی تازه تشبیهات این منظومه، ضروری است:

- (۱) لزوم واکاوی دقیق مقوله تشبیه در مخزن‌الاسرار و ارائه بسامدهای آماری متقن و تحلیل‌های مبتنی بر آن، باتوجه به نبود پژوهشی سنجیده و مستقل در این باره؛
 - (۲) وجود بسامدهای غلط در تمامی زمینه‌های مربوط به بررسی تشبیهات مخزن‌الاسرار، در دو مقاله ذکر شده، به عنوان تنها جستارهای چاپ‌شده موجود در این زمینه (ر.ک: جدول ۲)؛
 - (۳) ارائه تحلیل‌های نادرست بر مبنای بسامدهای مغشوش به دست آمده، در بررسی تشبیهات مخزن‌الاسرار و استناد به آن در مقالات پژوهشی دیگر؛
 - (۴) نبود پژوهش در برخی زمینه‌های مهم مربوط به بحث تشبیهات مخزن‌الاسرار، مانند بررسی دقیق طرفین تشبیه به اعتبار مفرد، مقید و مرکب یا بررسی تشبیه تمثیلی و
- از این رو با توجه به عواملی از این دست، در این پژوهش نویسندگان برآنند تا با ارائه بسامدهای دقیق‌تر، تحلیل‌های درست‌تری از آن‌ها نیز به دست دهند. البته باید اذعان داشت به دلایل مختلفی نمی‌توان تعداد دقیق تشبیهات مخزن‌الاسرار را دور از هرگونه خطا و لغزشی و به صورت کاملاً درستی ارائه کرد.

جدول ۱) بسامد انواع تشبیه در صور خیال در خمسة نظامی از برات زنجانی

انواع تشبیه	کامل	مجمل	مؤکد	بلغ	مجموع
بسامد	۱۵۱	۲۲	۳۲	۷۵	۲۸۰

جدول ۲) بسامد انواع تشبیه در دو مقاله یادشده در پیشینه (ر.ک: نبی‌لو و شیروی، ۱۳۸۹، ص. ۶۱)

تشبیه به اعتبار ارکان آن	بسامد	درصد
تشبیه با طرفین بدون ذکر ادات و وجه شبه (بلغ)	۴۲۶	۶۷/۵
تشبیه با تمام ارکان (کامل)	۸۰	۱۲/۶
تشبیه با طرفین و وجه شبه (مفصل)	۱۵	۲/۴
تشبیه با طرفین و ادات (مرسل)	۱۱۰	۱۷/۵
مجموع	۶۳۱	۱۰۰

۲. مبانی نظری پژوهش

۲-۱. مسئله و ضرورت پژوهش

گستره بسیار وسیع به کارگیری عنصر «تشبیه» در مخزن‌الاسرار و اهمیت واکاوی دقیق این شگرد هنری در تصویرسازی‌ها و مضمون‌پردازی‌های خیال‌انگیز شاعرانه از یک سو و نیز نبود بررسی‌های مستقل تحلیلی و آماری در بستر مقالات علمی در این حوزه از سوی دیگر، از مهم‌ترین و ضروری‌ترین وجوه این پژوهش است.

۲-۲. روش تحقیق

این جستار به روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. در مرحله نخست با خوانش کامل یک‌به‌یک ابیات متن اصلی منظومه، تمامی نمونه‌های تشبیهی به کاررفته شناسایی و استخراج شده، سپس این شواهد در دسته‌بندی‌های جداگانه و مشخص قرار گرفته و تعداد دقیق بسامد هریک از آن‌ها معین شده است. در مرحله دوم نیز بر مبنای همین بسامدهای آماری به دست آمده، به تجزیه و تحلیل نوع کاربرد و ویژگی‌های برجسته مربوط به هریک از انواع تشبیه و نیز کارکرد ارکان چهارگانه آن‌ها پرداخته شده است.

۳. بحث و بررسی

۱-۳. بررسی انواع تشبیهی به همراه بسامد آماری آن‌ها

با نگاهی گذرا به مخزن‌الاسرار، به‌طور کلی می‌توان گفت تمامی گونه‌های مختلف تشبیه در سرتاسر منظومه جلوه‌ای نمایان دارد و دامنه خیال شاعر به کمک آن‌ها توسع گسترده‌ای در بافت هنری متن یافته است. این تشبیهات براساس ذکر ارکان (حضور مشبه و مشبه‌به در تشبیه ضروری است) یا حذف ارکان (ادات و وجه‌شبه) مشتمل بر انواعی است:

۱-۱-۳. مفصل: یکی از شایع‌ترین تشبیهاتی که با بسامدی چشمگیر، پس از تشبیه بلیغ، پرکاربردترین نوع تشبیهی به کاررفته در مخزن‌الاسرار به‌شمار می‌رود، تشبیه «مفصل» است. این تشبیه که در کتب بلاغی «صریح»، «کامل» یا «تام‌الارکان» نیز نامیده شده است، تشبیهی است که همه ارکان چهارگانه در آن حضور دارند:

زردقصب خاک به‌رسم جهود کآب چو موسی ید بیضا نمود

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۵۸)

این‌گونه از تشبیهات اگرچه از نظر بلاغی باتوجه به ساختار کامل ارکانی به تعبیر برخی از بلاغیون «پست‌ترین مراتب تشبیه» (همای، ۱۳۷۰، ص. ۱۶۰) را دارد و چندان هنری به‌شمار نمی‌رود، اما آن را باید (صرف‌نظر از کارکردهای بلاغی در توصیفات) از مؤثرترین و مهم‌ترین تشبیهات نظامی در بیان موضوعات اخلاقی و حکایات تمثیلی دانست. در مخزن‌الاسرار تعداد کل تشبیهات مفصل، ۲۰۳ مورد است که در ۱۶۸ بیت به کار رفته است. بسامد کاربرد این تشبیهات در نسبت به تعداد ابیات منظومه این‌گونه است: ۱۳۵ بیت دارای یک شاهد، ۳۱ بیت دارای دو شاهد، ۲ بیت دارای سه شاهد.

۲-۱-۳. مجمل: از میان انواع چهارگانه، کم‌کاربردترین آن‌ها در مخزن‌الاسرار تشبیهی است که وجه‌شبه مذکور نبوده باشد (صالح‌مازندرانی، ۱۳۷۶، ص. ۲۶۲) و تنها سه رکن ادات، مشبه و مشبه‌به در ساختار آن ذکر شده باشد. در این نوع تشبیه که نظامی با حذف «وجه‌شبه» به‌عنوان رابط بین طرفین، درواقع قدرت و وسعت خیال شاعرانه خویش را دامنه بیشتر و گسترده‌تری می‌بخشد، خواننده با جستجو و تکاپوی ذهنی برای یافتن وجه‌شبه و دریافت تناسبات مربوط به آن، به التذاذ هنری مضاعفی می‌رسد:

قصه شنیدم که در اقصای مرو بود ملک‌زاده جوانی چو سرو

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۵۱)

البته این نکته نیز گفتنی است که درک وجه‌شبه‌های محذوف نیز آنچنان دارای پیچیدگی و دشواری نیست و در اغلب موارد برای مخاطب قابل شناسایی است؛ ازاین‌رو شاید بتوان گفت که باتوجه به اینکه این تشبیه نسبت به دیگر انواع کاربرد کمتری دارد، یکنواخت‌ترین نوع آن‌ها از نظر عدم کاربرد متراکم در تصویرپردازی‌های شاعرانه نظامی است؛ به این معنا که در سراسر منظومه، نظامی با این‌گونه تشبیهی کمتر به‌صورت پی‌درپی و در ابیات متوالی تصویرپردازی می‌کند. در مخزن‌الاسرار تعداد این تشبیهات درمجموع ۱۱۰ مورد است که در ۹۴ بیت آمده است: در ۷۹ بیت یک شاهد، در ۱۴ بیت دو شاهد و در ۱ بیت سه شاهد.

۳-۱-۳. مؤکد: یکی از زیباترین و درعین‌حال، تازه‌ترین نوع تشبیهات نسبتاً پرکاربرد در مخزن‌الاسرار، تشبیهی است که در آن «ادات تشبیه ذکر نشود که در این صورت به آن مؤکد یا تشبیه بالکنایه یا تشبیه محذوف‌الادات گفته می‌شود» (شمیسا، ۱۳۷۹، ص. ۶۸). در این‌گونه تشبیهات هرچند «وجه‌شبه» که غالباً به‌دلیل تازگی و نوآوری، به‌صراحت ذکر شده، نظامی با حذف «ادات» می‌کوشد تا از این طریق از ادعای همسانی طرفین تشبیه تا حدودی بکاهد:

ز چو نهی روغن صفرآگرسست چون بخوری میوه صفرابرسست

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۳۹)

این تشبیه به لحاظ آماری یکی از پربسامدترین تشبیهات مربوط به توصیف با زمینه‌های مختلف است. در مخزن‌الاسرار هر کجا که نظامی به اقتضای موضوع روی به توصیف می‌آورد، به هر طریقی پای تشبیهات مؤکد، به تصاویر شعری باز می‌شود؛ از این رو این تشبیه را می‌توان عنصر ثابت در توصیفات گوناگون و تصویرپردازی‌های متنوع او دانست. از مجموع تشبیهات مخزن‌الاسرار، ۱۹۶ مورد از نوع تشبیه مؤکد است که در ۱۵۳ بیت به کار رفته است: ۱۱۱ بیت دارای یک تشبیه، ۴۱ بیت دارای دو تشبیه و ۱ بیت دارای سه تشبیه.

۳-۱-۴. بلیغ: یکی از شورانگیزترین تصرفات شاعرانه در مخزن‌الاسرار «تشبیهی است که در آن وجه‌شبه و ادات تشبیه هر دو حذف شده باشند» (همایی، ۱۳۷۰، ص. ۱۶۱) و تنها مشبه و مشبه‌به به عنوان دو رکن اصلی در تشبیه باقی مانده باشند. در این گونه تشبیه، که هنری‌ترین و خیال‌انگیزترین نوع تشبیهات است، فشردگی ساختاری و ادعای مبتنی بر همسانی طرفین تشبیه به اوج خود می‌رسد و در نهایت تازگی و غرابت، اعجاب هر خواننده‌ای را برمی‌انگیزاند. ساختار این تشبیهات به طور کلی دو گونه است:

الف) اضافی:

کیسه صورت ز میانم گشاد طوق تن از گردن جانم گشاد

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۶۰)

ب) غیراضافی:

سنگش یاقوت و گیا کیمیاست گر شناسی تو غراحت که راست

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۸)

ساختارهای پیچیده و تودرتو، تراکم کاربردی، گزینش و نگرش‌های تازه، نوآوری در شکل‌های ساختاری و ... از ویژگی‌های مهم این نوع تشبیهی در مخزن‌الاسرار است؛ در واقع نظامی از طریق جاری ساختن این تشبیهات در جویبار منظومه خویش است که هم تازگی و طراوت خاصی به آن می‌بخشد و هم ارزش زیبایی‌شناختی و ویژگی‌های تازه سبکی در ساختار بلاغی را به خوبی نمایان می‌سازد. چنان‌که از جدول ۳ پیداست، از میان تمامی تشبیهات به کاررفته در مخزن‌الاسرار، تشبیه بلیغ (به صورت اضافی و غیراضافی) با بیشترین بسامد آماری در مجموع دارای ۷۴۲ شاهد است که در ۵۰۵ بیت به کار رفته است: ۳۳۵ بیت دارای یک تشبیه، ۱۳۲ بیت دارای دو تشبیه، ۱۳ بیت دارای سه تشبیه، ۲۱ بیت دارای چهار تشبیه، ۳ بیت دارای پنج تشبیه و ۱ بیت دارای شش تشبیه.

جدول ۳) بسامد انواع تشبیه در مخزن‌الاسرار

نوع تشبیه	بسامد	درصد	تعداد ابیات
مفصل	۲۰۳	۱۶.۲۳	۱۶۸
مجمل	۱۱۰	۸.۷۹	۹۴
مؤکد	۱۹۶	۱۵.۶۷	۱۵۳
بلیغ	۷۴۲	۵۹.۳۱	۵۰۵
مجموع کل	۱۲۵۱	۱۰۰	۸۲۹

۳-۱-۵. کاربرد انواع تشبیهی براساس ساختار کلی اثر

اگر ساختار مخزن/الاسرار را براساس یک تقسیم‌بندی کلی در دو بخش «مقدمات» و «مقالات» بدانیم، بخش‌های نخستین اثر یا همان مقدمات در مقایسه با سایر متون ادبی برجسته نسبت به حجم کل منظومه، درصد بیشتری را به خود اختصاص می‌دهد و اهمیتی که نظامی در این بخش برای نقش ادبی زبان قائل است، کاملاً مشهودتر است (طغیانی و نجفی، ۱۳۹۳، ص. ۳۱۶). باتوجه به این موضوع، نکته‌ای که از همان بیت نخستین منظومه که در آن شاعر «بسم‌الله/الرحمن/الرحیم» را به تشبیه می‌آراید و آن را در تشبیهی زیبا همچون کلیدی برای در گنج حکیم به‌شمار می‌آورد، به‌خوبی نمایان است. این که بخش‌های آغازین منظومه، که از تحمیدیه نخستین تا انتهای ثمره خلوت دوم را در بر می‌گیرد، هم از حیث فراوانی کاربرد و تراکم تصاویر تشبیهی و هم از حیث تازگی در عناصر ساختاری آن، با بخش دیگر منظومه (مقالات‌های بیست‌گانه) تفاوت و تمایزی آشکار دارد؛ به‌طوری‌که براساس بسامدهای به‌دست‌آمده، ۶۳۹ شاهد از کل تشبیهات مستخرج (که مشتمل بر ۱۲۵۱ تشبیه است) در بخش نخستین اثر به چشم می‌خورد که این خود بیش از ۵۰ درصد مجموع تشبیهات را شامل می‌شود؛ درواقع در این بخش که متراکم‌ترین بخش منظومه از نظر شیوع تشبیهی است، تراکم و تعدد تشبیهات با ساختار موضوعی رابطه‌ای مستقیم و تنگاتنگ دارد. به‌ویژه در شرح خلوت‌های خاص عارفانه و توصیف مناظر باغی خیالی که شاعر به‌همراهی خواجه دل در آن به گشت‌وگذار می‌پردازد؛ آنجاکه ذوق نوجویی و شوق تازه‌گویی نظامی به هم می‌پیوندد و سخن را به نهایت ایجازی اعجازگونه می‌رساند؛ ما شاهد پرشمارترین و فشرده‌ترین و متنوع‌ترین تشبیهاتی هستیم که تعداد آن در ساختاری درهم‌تنیده و تودرتو گاه به حضور چهار یا پنج تشبیه (به‌ویژه بلیغ)، تنها در یک بیت می‌انجامد که شاعر با قدرتی هرچه‌بیشتر خلق کرده، با مهارتی هرچه‌تمام‌تر در ساخت تصاویر ابیات به کار می‌بندد. تراکم این تصویرها «چندان است که در شعر فارسی کمتر به این برجستگی به چشم می‌خورد. گویی نظامی فقط از طریق تصویرهاست که می‌تواند سخن بگوید. شاید این شیوه بیان که حاکی از قدرت تخیل نظامی در ابداع و ترکیب چند تصویر حتی در طول یک بیت است... بی‌ارتباط با اظهار فضل و جلب نظر مساعد فضلا و ادبای عصر و نیز تمایل غالب عصر به ایراد سخن مصنوع نباشد» (پورنامداریان و موسوی، ۱۴۰۱، ص. یک‌صد و سی‌ویک).

در بخش دوم منظومه - مقالات‌های بیست‌گانه به‌همراه حکایات جداگانه - نیز اگرچه در خلال طرح حکایات تا حد زیادی به‌کارگیری انواع تشبیهات رنگ می‌بازد و به تعبیری دوام چندان ندارد، در آغاز هریک از مقالات‌ها، قدرت خیال شاعر در ساخت تشبیهات تازه، گویی جان دوباره‌ای می‌گیرد و با قدرت قلم جادویی خویش، نگارخانه ابیات را سرشار از تصاویر رنگارنگ تشبیهی می‌سازد. هرچند باید گفت که این امر شعر نظامی را با همه نوپردازی‌ها، باریکی معنی و اشکال بدیع خیال و سنجیدگی اندیشه و ارزش هنری و اجتماعی و علمی آن، متأسفانه به شعر خواص تبدیل نموده است (ثروتیان، ۱۳۶۹، ص. ۱۹۳).

در ساختار حکایات تمثیلی نیز (که جزئی از بخش دوم است)، نظامی به این دلیل که سعی دارد در این بخش سخن خود را با اجتناب از پیچیدگی‌های بیانی به سطح و ذهن مخاطبان عام نزدیک سازد و آن را با درجه فهم آنان هماهنگی بیشتری بخشد، به طرز بارزی، از تراکم تشبیهات (به‌ویژه بلیغ) - چه در محور عمودی و چه در محور افقی ابیات - می‌کاهد و با آوردن تشبیهات مفصل (که ساختار روشن‌تری دارد) می‌کوشد تا شاید از این رهگذر بتواند از سویی مخزن/الاسرار را در این بخش، قطع نظر از همه دشواری‌های چالش‌برانگیز آغازین کتاب، همانند حدیقه/الحقیقه موردپسند عامه گرداند و از سوی دیگر نیز اندیشه‌های خویش را هرچه‌بهرتر و بیشتر برای مخاطب عام خویش تبیین نماید. هرچند برخی او را «مرد تعبیر و تصویر» می‌دانند و معتقدند این‌گونه از داستان‌پردازی تمثیلی، قبایی است که بر بالای سنایی و عطار و مولوی و سعدی راست می‌آید (آیتی، ۱۳۷۱، ص. پنج).

۲-۳. بررسی ارکان تشبیهی و فراوانی آنها

بر مبنای کتب بلاغی هر تشبیهی بر چهار رکن استوار است «که عبارت‌اند از: مشبه، مشبه‌به، ادات تشبیه و وجه‌شبه که در تعبیر علمای بلاغت ارکان تشبیه خوانده می‌شود... و از این چهار، آن دو رکنی که درحقیقت بنیان تشبیه بر آنها استوار است، همان دو رکن مشبه و مشبه‌به است که در اصطلاح آنها را طرفین تشبیه می‌خوانند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰، ص. ۵۵). بحث درباره این ارکان چهارگانه یکی از عمده‌ترین مباحث مربوط به تحلیل ساختار تشبیهات هر شاعری است؛ چراکه بررسی این سازه‌های ساختاری سهم بسزایی در ترسیم فضای ذهنی و تصویری شاعران دارد و از سوی دیگر به‌نوبت خود نقش مهمی در شناساندن زوایای سبکی و هنری متون ادبی ایفا می‌کند: «درست است که شاعران و نویسندگان همه از تشبیه بهره می‌برند و ساختمان تشبیه همیشه و در تمام انواع تشبیه بر همان چهار رکن اصلی استوار است، اما نگرش و ذهنیات فردی در گزینش طرفین تشبیه، وجه‌شبه و نحوه ترکیب چهار رکن تأثیر می‌گذارد و سبب گونه‌گونی سبک‌های تشبیهی می‌شود» (فتوحی، ۱۳۹۰، ص. ۳۰۷).

۱-۲-۳. مشبه و مشبه‌به

از مهم‌ترین ارکان تشبیهی که حضورشان در ساختار همه تشبیهات ضرورت دارد و بدون آنها اصولاً تشبیهی شکل نمی‌گیرد، «طرفین تشبیه» است. از آنجاکه تازگی و طرفگی تشبیه و نیز نوآوری‌های سبکی هریک از شاعران علاوه بر وجه‌شبه، مبتنی بر این ارکان دوگانه نیز هست، بحث و بررسی آنها به‌ویژه مشبه‌به که تمامی سه رکن دیگر بر اساس آن بنیاد نهاده شده، از اهمیت زیادی برخوردار است.

الف) طرفین تشبیه به اعتبار حسی و عقلی

یکی از دسته‌بندی‌های رایج در تشبیهات، حسی و عقلی است. از منظر قدما هر آنچه با یکی از حواس پنج‌گانه دریافت شود، حسی و هرچه غیر از آن باشد، عقلی است که بر این اساس، چهار نوع تشبیه را می‌توان تصور کرد: حسی به حسی، حسی به عقلی، عقلی به حسی و عقلی به عقلی. نکته‌ای که درباره این دسته‌بندی گفتنی است این‌که قدما وجدانیات و وهمیات را عقلی، و امور خیالی را حسی فرض می‌کرده‌اند. اما وجدانیات نه با عقل دریافت می‌شود و نه با حواس پنج‌گانه و به نظر می‌رسد قدما از روی تسامح آنها را عقلی فرض کرده‌اند. استاد همایی نیز عقیده دارند که امور وجدانی، چون مربوط به حواس ظاهره نیست، عقلی شمرده می‌شود. برخی از معاصران نیز وجدانیات، امور وهمی و خیالی را جزو امور عقلی به حساب آورده‌اند. اما امور خیالی و وهمی، علی‌رغم اینکه وجود خارجی ندارند تا با حواس پنج‌گانه یا حتی با عقل قابل دریافت باشند، باتوجه‌به اینکه با تصویری حسی در ذهن و اندیشه ما حضور دارند، محسوس هستند نه معقول. همچنین مجرداتی، مانند بهشت و جهنم با اینکه نه محسوس هستند و نه معقول، اما چون همواره تصویری حسی از این‌ها در ذهن ما وجود دارد، حسی به شمار می‌روند. بنابر آنچه یاد شد، به‌جز وجدانیات که نه می‌توان عقلی تلقی کرد نه حسی، بقیه امور را می‌توان ذیل حسی و عقلی جای داد (آقاحسینی و همتیان، ۱۳۹۴، صص. ۹۰-۹۷).

۱) حسی به حسی: در این نوع از تشبیه که در گذشته به نظر بسیاری از قدما مقبول‌ترین نوع تشبیه در این دسته‌بندی است، طرفین تشبیه هر دو از محسوسات و امور عینی است که می‌توان آن را با حواس ظاهری دریافت کرد:

شیر تنیده است در این ره لعاب سر چو گوزنان چه نهی سوی آب

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۳)

از آنجاکه در *مخزن‌الاسرار* تشبیه بیشتر ابزاری است برای توصیف و به تصویر کشیدن امور محسوس طبیعی «که لازمه ایجاد آن‌ها فعالیت ذهنی میان دو شیء ظاهراً بی‌ارتباط است» (پورنامداریان، ۱۳۶۷، ص. ۸۹)، این تشبیهات بیشترین فراوانی کاربرد را از میان دیگر انواع دارد. اصولاً کشف روابط تازه میان دو پدیده حسی از ویژگی‌های شعر نظامی در ساخت تشبیهات است که بر قدرت تخیل پر دامنه او در حوزه آفرینش تصاویری بکر دلالت می‌کند. در میان امور حسی و مشهودات عینی، چه در مقام مشبه و چه در مقام مشبه‌به، انسان و وابسته‌هایش (شامل اعضای بدن، صفات و افعال انسانی و...) برجسته‌ترین موضوع کاربردی در طرفین حسی است. بعد از آن عناصر طبیعت (جاندار و بی‌جان) اعم از: ۱) زمین: جمادات، سنگ‌های قیمتی و...، ۲) نبات: شامل گل‌ها، درختان، میوه‌ها، باغ و رستنی‌های دیگر، ۳) آسمان: ستارگان، افلاک، سیاره‌ها، صورت‌های فلکی و...، ۴) حیوان: اعم از همه حیوانات، اعضا و جوارح و پوست و موی و... از کاربرد بسیار بیشتری برخوردار است؛ تاجایی که می‌توان گفت: «غالباً اشیای مادی و محسوس و ملموس جهان هستی و طبیعت، بازیگران اصلی صحنه‌های تشبیهات *مخزن‌الاسرار* هستند که اغلب به قوی‌ترین صورت ممکن و با پرکارترین وجه‌شبه‌های ملموس به کار رفته‌اند» (ثروتیان، ۱۳۶۹، ص. ۱۹۸).

۲) **عقلی به حسی:** در این شکل از تشبیه، مشبه امری عقلی یا نامحسوس و مشبه‌به امری محسوس است. از میان انواع چهارگانه، این نوع تشبیه، رایج‌ترین آن‌هاست:

دین سره‌نقدی است به شیطان مده یاره فغفور به سگبان مده

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۲)

در این تشبیهات نیز که عناصر انتزاعی یا همان مفاهیم ذهنی بیشتر در مقام مشبه قرار می‌گیرد، نظامی با آوردن مشبه‌به محسوس سعی در عینیت‌بخشی به مفاهیم انتزاعی و ذهنی در موضوعات عرفانی و اخلاقی دارد؛ به‌ویژه در ساخت تشبیهات مربوط به شرح تجربیات منحصر به فرد عرفانی‌اش در خلوت‌های دوگانه که پای را از دایره محسوسات فراتر می‌گذارد و به امور انتزاعی یا عقلی در تصویر استشهاد می‌ورزد؛ چراکه «معرفت حسی اصولاً سطحی و ساده است. ذهن شاعر با پوسته و سطح جهان انس دارد... در این نوع تصویرگری خیال را چندان مجالی برای تصرف در شیء نیست» (فتوحی، ۱۳۸۹، ص. ۹۹)؛ درواقع نظامی با توجه به این اصل هنری که: «تصویر آن‌گاه جنبه هنری پیدا می‌کند که معقولی را به محسوس پیوند دهد» (کروچه، ۱۳۴۴، ص. ۷۹)؛ این امور معقول را برای آنکه به ذهن خواننده و فهم او نزدیک‌تر شود، به‌صورت محسوس عینی‌سازی می‌کند؛ چراکه او در جایگاه شاعری توانمند و آگاه به مسائل ادبی، به‌خوبی می‌داند که هیچ‌یک از عناصر دیگر بلاغی همچون تشبیه تا به این اندازه نمی‌تواند از عهده عینیت‌بخشی به موضوعات ذهنی او (از هر دستی که باشد) برآید و کارکردی فایده‌مند داشته باشد و راه خیال او را در ورود به این‌گونه مفاهیم هموار سازد.

۳) **حسی به عقلی:** در این نوع از تشبیه در طرفین، «مشبه» از محسوسات و «مشبه‌به» از امور عقلی است. این شکل از تشبیه، اگرچه چندان در نظر بلاغیون پسندیده نیست، بدون تردید از شدت اغراق بیشتری برخوردار است:

شاه در آن ناحیت صیدیاب دید دهی چون دل دشمن خراب

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۸۰)

درباره این تشبیهات که ساختار آن عموماً مورد مناقشه علمای بلاغت است و به‌زعم برخی، به‌جهت اخفی بودن مشبه‌به عقلی، اساساً از نظر تئوری نباید شاهد چنین تشبیهاتی در بافت شعری باشیم (شمیسا، ۱۳۷۹، ص. ۷۲)؛ می‌توان گفت که در بسیاری از موارد نظامی با آوردن مشبه‌به معقولی برای مشبه محسوس، همواره در پی برجسته‌سازی و برکشیدن یک امر محسوس است که به ساخت‌وساز این‌گونه تشبیهات تمسک می‌جوید؛ به‌عبارتی دیگر هدف او از این کار «نوعی ارتقا بخشیدن

به شأن و مرتبه امر محسوس است؛ زیرا در خصوصیت موردنظر او، آن محسوس با آن معقول رقابت می‌کند و گاه نیز ممکن است آن مشبه به عقلی برای مشبه حسی نوعی اغراق در بیان مقصود را به همراه داشته باشد» (گلچین، ۱۳۹۰، ص. ۳۴۴)؛ بنابراین تعداد این تشبیهات، باتوجه به کل بسامدها شاید چندان چشمگیر به نظر نیاید، اما بنابر دلایلی که گفته شد، همین تعداد نیز می‌تواند حاکی از تغییر مؤلفه‌های سبک تشبیهی در این منظومه باشد. نکته دیگری که در بررسی این دسته از تشبیهات باید به آن توجه داشت این‌که: در ساختار تشبیهات «حسی به عقلی» عموماً وجه شبه باید مذکور باشد تا از این رهگذر هم از غموض آن کاسته شود و هم خواننده بتواند راحت‌تر مقصود شاعر را دریابد و به آن دسترسی پیدا کند. این در حالی است که نظامی برخلاف این اصل بلاغی، وجه شبه را در برخی از مواقع آگاهانه و عامدانه حذف می‌کند تا بدین وسیله هم ساحت سخن خود را پیچیده‌تر کند و هم فرایند فهم خواننده را در پی برد و بازشناخت آن دچار اخلال سازد؛ درواقع او با این گره‌افکنی در رشته تشبیه، ذهن خواننده را در یافتن وجه همانندی بین دو امر متضاد و متنافر محسوس و معقول، به کشاکشی بی‌وقفه و کش‌دار می‌کشاند. هر چند در این مواقع گاهی مشبه به‌های معقولی که وجه شبه از آن‌ها دریافت می‌شود، به واسطه داشتن یک ویژگی مشهور، به نوعی خود در کشف رابطه طرفین به خواننده نیز یاری می‌رسانند.

(۴) عقلی به عقلی: از نظر بلاغی این گونه از تشبیهات که در آن هر دو طرف مشبه و مشبه به از امور عقلی یا انتزاعی است، چندان پسندیده نیست؛ چراکه کشف رابطه میان طرفین یا همان وجه شبه تا حدودی دشوار است:

عقل تو جانی است که جسمش تویی جان تو گنجی که طلسمش تویی

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۵۸)

در این تشبیهات نظامی با ساخت طرفینی عقلی، علاوه بر نمایان ساختن تلاش‌های مداوم و متنوع در متمایز نمودن شاخصه‌های سبکی خویش، اسلوب‌های شناخته شده تشبیه را نیز در مخزن‌الاسرار به چالش می‌کشد. او به مدد قوه خیال خویش همواره می‌کوشد تا با خلق تشبیهات تازه، روایتگر نوجویی و عاریت‌ناپذیری شعر خویش باشد. تشبیهات عقلی به عقلی که بیش از هر نوع تشبیهی، تازگی دید شاعر و عمق تخیلاتش را در پیوند دادن دو عنصر انتزاعی، به رخ خواننده می‌کشد؛ درواقع در تبیین و تشریح ماهیت مفاهیمی به کار می‌رود که نمی‌توان آن را جز با همان مفاهیم عقلی بیان کرد. به هر ترتیب، وقتی معانی در ظرف کلمات نمی‌گنجد یا واژگان و امور حسی در بیان آن محدودیت دلالت دارند، نظامی برای شرح آن مفاهیم از این گونه تشبیهات استفاده می‌کند؛ ازاین‌رو، بسامد کاربرد این گونه تشبیهات ولو اندک، نشان از محتوای خاص این منظومه دارد.

جدول (۴) بسامد تشبیهات حسی و عقلی در مخزن‌الاسرار

انواع تشبیه	حسی	عقلی	مجموع مشبه
حسی	۸۵۸	۱۲۳	۹۸۱
عقلی	۲۳۲	۳۸	۲۷۰
مجموع مشبه به	۱۰۹۰	۱۶۱	۱۲۵۱

ب) طرفین تشبیه به اعتبار مفرد، مقید و مرکب

در تشبیه «مفرد» تصوّر و تصویر یک هیأت یا یک چیز است و در «مقید» تصوّر و تصوّر مفردی است که مقید به قیدی باشد و «مرکب» یک هیأت ترکیبی است و به قول قدما، مرکب، هیأت منتزع از چند چیز است (شمیسا، ۱۳۷۹، ص. ۸۱) به هر روی، براساس این طبقه‌بندی، می‌توان اقسام آن را این گونه دانست:

۱) **مفرد به مفرد:** تشبیهی است که طرفین آن هر دو امری مفرد است و از آنجاکه اجزای چندگانه‌ای ندارد، تصویر آن به راحتی قابل تشخیص است:

من که چو گل گنج‌فشانمی کنم دعوی پیری به جوانی کنم

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۹)

در مخزن/الاسرار از میان حالات سه گانه مفرد، مقید و مرکب، بیشترین بسامد کاربردی تشبیهات با طرفین مفرد است. البته این بدان معنا نیست که این گونه تشبیهات دارای ساختاری ساده و زود یاب و مفاهیم مطرح شده در آن پیش پا افتاده و تکراری است؛ چراکه بدون تردید بسیاری از تشبیهات مفرد مربوط به تشبیهات بلیغ است که تعداد زیادی از تشبیهات پیچیده و دشواریاب را به خود اختصاص داده که بدون شک یکی از مهم ترین عوامل اصلی آن وزن کوتاه شعری در این منظومه بوده که شاعر را مجبور به بهره گیری از طرفین مفرد و فشرده ساخته است.

۲) **مفرد به مقید:** تشبیهی که مشبه به با آمدن صفت، مضاف الیه یا قیدی دیگر، مقید شده باشد. هر چند از دیدگاه کلی، فرق چندان چشمگیری میان مفرد و مقید نیست:

تن چه بود ریزش مشتی گل است هم دل و هم دل که سخن با دل است

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۰)

۳) **مفرد به مرکب:** این گونه از تشبیهات که مشبه مفرد و مشبه به آن مرکب است، بیشتر برای گسترش اوصاف مشبه یا به تصویر کشیدن ویژگی های چندگانه آن و به طور کلی خلق تصاویری تازه از یک چیز به کار می رود:

می چو گل آرایش اقلیم شد جام چو نرگس زر در سیم شد

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۶۵)

۴) **مقید به مقید:** تشبیهی است که در آن مشبه و مشبه به هر دو مقید به قیدی شده باشند. «مقصود از تقیید، تقیید به وصف است، یا به اضافه یا به مفعول یا به حال و امثال این ها» (رجایی، ۱۳۵۳، ص. ۲۹۹).

شاهد باغ است درخت جوان پیر شود بشکندش باغبان

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۹۵)

طرفین مقید نیز در تشبیهات مخزن/الاسرار جلوه ای درخور توجه دارد. البته گفتنی است که در برخی از کتاب های بلاغی تنها از تشبیهات «مفرد و مرکب» یاد کرده اند و سخنی از «مقید» در تقسیم بندی های آنان به میان نیامده است و بیشتر نویسندگان آن را نوعی از تشبیه «مفرد» به شمار آورده اند که تقیید یافته است. در مخزن/الاسرار به طور کلی تعیین مقید بودن یا نبودن، بستگی به نوع رابطه طرفین تشبیه دارد که بیشترین نوع آن از گونه تقیید به صفت است. پس از آن ضمایر و قیود (که به همراه مشبه یا مشبه به می آیند) و نیز فعل ها در حالت مصدری (در صورتی که با یک یا چند کلمه اضافی آمده باشند) بیشترین کاربرد را در تقیید دارند.

۵) **مقید به مفرد:** تشبیهی است که مشبه آن مقید و مشبه به آن مفرد است:

باغ سخا را چو فلک تازه کرد مرغ سخن را فلک آوازه کرد

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۵)

۶) مقید به مرکب: تشبیهی است که در آن مشبه مقیدی به مشبه مرکبی تشبیه شده باشد. باتوجه به ساختار تشبیهات مرکب، که اجزای آن‌ها مشتمل بر چند چیز است، در این گونه تشبیهات گاهی به صورت دقیق نمی توان اجزای طرفین را با یکدیگر منطبق یا قرینه سازی کرد:

خیری منشور مرکب شده مروحه عنبر اشهب شده

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۵۴)

۷) مرکب به مرکب: تشبیهی است که اولاً، وجه شبه و ثانیاً، مشبه به در آن مرکب باشد؛ به بیانی دیگر، مقصود از مرکب، حصول وجه شبه است از ترکیب دو هیأت انتزاعی به نحوی که آن وجه شبه نیز صورت ویژه خود را داشته باشد» (حکیم آذر، ۱۳۹۰، ص. ۳۸):

زلف سیه بر سر سیم سپید مشک فشان بر ورق مشکبید

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۶۵)

تشبیهات مرکب نیز اگرچه حاکی از پیچیدگی های خیال شاعرانه است، براساس یک منطق ذهنی ناخودآگاه، کاربرد گسترده ای در مخزن الاسرار ندارد. البته دلایل به کارنبردن آن تا حدودی روشن است. یکی اینکه از اغراض ابتدایی تشبیه، سرعت دادن به تأثیر کلام در مخاطب است که طبعاً تصور یک هیئت مرکب از چیزی و القای آن به وسیله شکل و حالت مرکب، کار را مشکل تر می نماید (ثروتیان، ۱۳۶۹، ص. ۲۰۴)؛ دوم اینکه این گونه تشبیهات بیشتر مناسب با بستر و قالبی چون قصیده است که شاعر در آن با فراغت وزنی و تصویری، در ابیات متوالی به شرح اوصاف مربوط به مشبه می پردازد. چنان که از دیوان شاعرانی، چون منوچهری دامغانی و فرخی سیستانی می توان شواهد فراوانی برای آن ذکر کرد. البته نکته مهمی که در ارتباط با تشبیهات مرکب باید به آن اشاره داشت، وجود «تشبیهات تمثیلی» در ساختار این تشبیهات است که به گفته برخی از بلاغیون، «تشبیه تمثیل» درواقع نوعی تشبیه مرکب است که در آن مشبه (یا همان مدعا) غالباً از امور معقول است و شاعر برای تقریر و اثبات آن، مشبه به را که جنبه تمثیلی دارد، به صورت امری محسوس می آورد تا هرچه بهتر برای مخاطب قابل درک و دریافت باشد؛ به عبارت دیگر، اگر تشبیه تمثیل را ساختاری دوقطبی بدانیم، در قطب اول مشبهی داریم که چندان پذیرفتنی و قابل درک نیست و در قطب دوم مشبه بهی است که با استفاده از تجربیات ملموس و مشترکی که با شاعر داریم، به کمک تبیین قطب اول می آید و تعقید و گمان های پریشیده را بسامان می کند. خواننده پس از شنیدن این ترکیب هنری، غالباً نظر شاعر را تأیید می کند و با او در تجربه ای که دارد سهیم می شود (حکیم آذر، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۹). باتوجه به درونمایه تعلیمی مخزن الاسرار و اهمیت بعد عاطفی تمثیل در مخاطب و خاصیت اقناع کنندگی بالایی که در استوارداشت و توضیح و تبیین اندیشه ها و تعالیم اخلاقی دارد، کاربرد این تشبیهات نیز در مخزن الاسرار پربسامد است:

قدر به بی خوردی و خوابی در است گنج بزرگی به خرابی در است

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۵۷)

۸) مرکب به مفرد: تشبیهی است که در آن مشبه مرکبی به مشبه به مفردی مانند شده باشد. از آنجاکه امر مفرد درک راحت تری دارد، تشخیص این گونه تشبیهات آسان تر از انواع مقید است:

کبکوش آن باز کبوترنمای فاخته رو گشت به فر همای

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۷)

۹) مرکب به مقید: تشبیهی است که در آن مشبه مرکبی به مشبه به مقیدی تشبیه شده باشد. اگرچه تشخیص این گونه تشبیهات گاهی دشوار است، به هر روی، با اندکی تصرف در مشبه به مقید می‌توان آن را با مشبه مرکب قرینه ساخت:

صبح که با بانگ خروس است و بس خنده‌ای از راه فسوس است و بس

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۸)

جدول ۵) بسامد تشبیهات مفرد، مقید و مرکب در مخزن‌الاسرار

نوع تشبیه	مفرد	مقید	مرکب	مجموع مشبه
مفرد	۷۳۱	۱۴۰	۴	۸۷۵
مقید	۲۰۳	۱۵۴	۹	۳۶۶
مرکب	۲	۳	۵	۱۰
مجموع مشبه به	۹۳۶	۲۹۷	۱۸	مجموع کل: ۱۲۵۱

۲-۲-۳. ادات تشبیه

از دیگر ارکان تشبیه که نقش پیونددهندگی میان دیگر اجزای آن را بر عهده دارد و ارتباط مشبه و مشبه به را آشکارا نمایان می‌سازد، عنصر ادات است. در مخزن‌الاسرار نیز ادات کاربردی ویژه دارد و بررسی کردن آن خالی از لطف نیست؛ به‌ویژه آنکه از یک سو هم نظامی در سخنوری شاعری است سخت گزیده‌گوی و ایجاز‌گرا و هم از سوی دیگر وزن شعری مخزن‌الاسرار کوتاهی مصرع‌ها را دوچندان می‌کند؛ بنابراین در انتخاب ادات، شاعر مسلماً نیاز به نکته‌بینی و دقت فراوان داشته است. به‌طور کلی درباره ادات و کاربرد آن در مخزن‌الاسرار چند نکته گفتنی است:

۱) ذکر و حذف ادات: از میان ارکان چهارگانه تشبیهی شاید بتوان گفت که کم‌اهمیت‌ترین آن‌ها همین رکن «ادات» است که معمولاً در تشبیهاتی که از بلاغت زیادی برخوردار است، از ساختار تشبیه حذف می‌شود. همانند وجه‌شبه، حذف «ادات» نیز در هنری ساختن تشبیه و بلاغت آن تأثیر بسیار زیادی دارد. در مخزن‌الاسرار نیز نوع به‌کارگیری و حذف ادات در انواع تشبیهات با ویژگی‌های مهمی همراه است؛ برای مثال، تعداد و بسامد بالای تشبیهات «بلیغ» در انواع مختلفش، نشان‌دهنده گرایش نظامی به حذف ادات به‌عنوان رکن فرعی بوده است؛ چنان‌که در ساختار تشبیهات «مؤکد» نیز از آنجاکه ذکر نکردن ادات تشبیه باعث ناپیدایی و پوشیدگی تشبیه و نامحسوس بودن آن می‌شود، مورد توجه نظامی است. آوردن ادات، چنان‌که گفته شد، همچون نشانه‌ای است برای تشبیه که بی‌درنگ ذهن خواننده را متوجه آن می‌کند؛ در حالی که «حذف ادات که اندک‌اندک تشبیه را به استعاره نزدیک می‌کند، عاملی است برای پرتأثیر کردن و نیرو بخشیدن به تشبیه... و چون ادات حذف شود، عینیت به‌صورت محسوس‌تر و دقیق‌تر نمایانده می‌شود» (شفیعی‌کدکنی، همان، ص. ۶۶). تشبیهاتی هم که در آن‌ها نظامی ادات را به‌صورت غیرصریح ذکر کرده، از همین مقوله است و در آن‌ها سعی در پنهان داشتن تشبیه دارد؛ برای نمونه:

گرگ مرا حالت یوسف رسید گرگ نیام جامه نخواهم درید

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۳)

برخلاف آن، در تشبیهات مفصل و مجمل نیز اگر نظامی ادات را ذکر می‌کند، بیشتر برای کارکرد توضیحی آن است؛ به‌عبارت دیگر از آنجاکه موضوع و محتوای مخزن‌الاسرار تعلیمی است و نظامی به‌ویژه در بخش مقالات و حکایات تمثیلی، بیشتر سعی در بسط معنا و تبیین اندیشه‌های اخلاقی و حکمی خویش در ذهن مخاطب را دارد؛ از این رو با آوردن ادات کمک شایانی به این امر می‌کند:

چون دهن تیغ درم‌ریز باش چون شکم کوس تهی‌خیز باش

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۵۲)

۲) **انواع و کاربرد ادات:** ادات تشبیهی اگرچه تنها در ساختار دو گروه از تشبیهات (مجمل و مفصل) می‌تواند حضور داشته باشد؛ با این حال، می‌توان گفت که در مخزن‌الاسرار تنوع نسبتاً گسترده‌ای دارد و در ۳۱۳ تشبیه به کار رفته است که از آن میان ۱۱۰ ادات مربوط به تشبیهات مجمل و ۲۰۳ ادات مربوط به تشبیهات مفصل است. البته میزان بسامد یا تعداد هر یک از این ادات‌ها یکسان نیست. برخی از آن‌ها، مانند «چون» با ۶۹ بار و «چو» با ۱۰۹ بار بسیار پرکاربرد و برخی دیگر، مانند «انه»، «فام» و «وش» بسیار کم‌کاربردتر. همچنین صرف‌نظر از برخی ادات‌ها، مانند به‌کردار، برسان، پنداری، چنان‌چون، که به دلایل مختلف در مخزن‌الاسرار هیچ کاربردی ندارد، اما در شعر شاعران پیش از او دیده می‌شوند، برخی از آن‌ها هم تنها یک‌بار در ساختار تشبیهات به کار رفته است؛ برای نمونه:

گل‌به‌گل و شاخ‌به‌شاخ از شتاب می‌شدم ایدون که شود نشو آب

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۵۳)

جدول ۶) پربسامدترین ادوات تشبیه در مخزن‌الاسرار

ردیف	نوع ادات	تشبیه مفصل	تشبیه مجمل	بسامد
۱	چو	۹۹	۱۰	۱۰۹
۲	چون	۵۸	۱۱	۶۹
۳	ی	۴	۲۶	۳۰
۴	صفت	۱۱	۰	۱۱

۳-۲-۳. وجه‌شبه

یکی دیگر از اصلی‌ترین ارکان تشکیل‌دهنده تشبیه، وجه‌شبه است. در آثار بسیاری از شاعران از رهگذر بررسی نوع وجه‌شبه، به‌خوبی می‌توان به میزان نوآوری یا تقلید سبکی آن‌ها پی برد؛ درواقع میزان خلاقیت هر شاعری با تازگی وجه‌شبه‌های به‌کارگرفته‌شده در تشبیهات او رابطه‌ای مستقیم دارد. در مخزن‌الاسرار نیز کاربرد و کارکرد وجه‌شبه از اهمیت زیادی برخوردار است و به‌عنوان رکنی خیال‌انگیز و تصویرساز، چه هنگامی که به‌لحاظ ساختاری محذوف باشد (در تشبیهات بلیغ و مجمل) و خواننده خود در جست‌وجو و یافتن آن باید تلاش ذهنی خویش را تداوم بخشد و چه هنگامی که مشهود (در تشبیهات مفصل و مؤکد) باشد و بر ارتباطی تازه میان طرفین تشبیه دلالت داشته باشد، سهم عمده‌ای در اصالت بخشیدن به تخیلات شاعرانه و خلاقیت‌های نوآورانه نظامی دارد: «نظامی دارای تخیلی قوی است. دریافت وجوه‌شبهات‌های غریب میان اشیا مستلزم تخیل قوی، حضور ذهن، حساسیت، وسعت تجربه و قدرت تداعی است. نظامی بی‌تردید یکی از شاعران بی‌نظیر در این زمینه است» (پورنامداریان و موسوی، ۱۴۰۱، ص. یک‌صد و سی و پنج). به‌طورکلی درباره وجه‌شبه و کاربرد آن در مخزن‌الاسرار چند نکته گفتنی است:

۱) **دلایل حذف یا ذکر وجه‌شبه:** بنابر سبک و سیاق سخنوری نظامی در مخزن‌الاسرار، که به دلیل عوامل گوناگون (به‌ویژه محتوایی، ساختاری و وزنی)، تا حد چشمگیری با دیگر منظومه‌های داستانی او، سازگاری دیگرگون دارد؛ برای ذکر و حذف وجه‌شبه، به‌شکل کلی، وجوهی بلاغی را می‌توان مفروض داشت. با در نظر گرفتن نوع تشبیهات و ارکان سازنده آن و نیز توجه به میزان بسامد کاربرد آن‌ها در مخزن‌الاسرار، این نکته به‌روشنی پیداست که به‌طورکلی نظامی -قطع نظر از تعدادی از

تشبیهات که ذکر وجه‌شبهه به خاطر تازگی آن اجتناب‌ناپذیر است- در ساخت و ساختار بسیاری از تشبیهات (مجمل و به‌ویژه بلیغ)، گرایش شدیدی به حذف وجه‌شبهه و ادات تشبیهی دارد و از این رهگذر پیوسته می‌کوشد تا با آوردن این گونه از تشبیهات، خیال‌انگیزی تصاویر شعری و تأثیرگذاری حاصل از آن را در مخاطب، در فشرده‌ترین حالت ممکن که در آن مشبه و مشبه‌به در نهایت همسانی، دعوی‌دار استعاره می‌شود، به اوج کارکرد هنری و ادبی خویش برساند. بر این اساس، این سخن را که «وقتی مشبه‌به دارای صفت یا ویژگی واضح و آشکاری باشد، شاعر خود را ملزم به آوردن وجه‌شبهه نمی‌بیند» (زنجانی، ۱۳۷۷، ص. ۴۳)؛ اگرچه به‌عنوان شیوه‌ای مرسوم در دستگاه بلاغی همه شاعران برجسته ادب فارسی، از جمله نظامی نمی‌توان نادرست دانست و یکسره نفی کرد، بدون شک نمی‌توان آن را به‌مثابه اصلی مطلق در ساخت تشبیهات مخزن/الاسرار نظامی پذیرفت؛ چراکه با بررسی تشبیهات بلیغ (و نیز مجمل) از این دیدگاه این نکته به‌راحتی دریافتنی است که ازقضا نظامی در برخی از این دسته تشبیهات، «وجه‌شبهه»هایی را محذوف کرده است که کشف ارتباط طرفین تشبیه به‌هیچ‌روی ساده و سهل‌الوصول نیست؛ اما شاعر به‌واسطه تعلیق فرایند ادراک ادبی در مخاطب و تداوم تکاپوی ذهنی او در گرهِ‌گشایی از پیچیدگی‌های درآمیخته در بطن تصاویر تشبیهی و به‌تبع آن احراز احساس التذاذ هنری به‌واسطه کشف آن از یک‌سو و نیز اثبات قدرت و قوت خیال شاعرانه و تأکید بر نوآوری‌های خلاقانه سبکی و بدعت‌های بدیع بیانی خود از سوی دیگر، وجه‌شبهه را حتی در تشبیهاتی که مشبه‌به آن دارای صفتی واضح نیست، نیز حذف می‌کند:

تات چو فندق نکند خانه تنگ بگذر از این فندق سنجاب‌رنگ

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۳)

نکته جالب‌تر اینکه او درست برخلاف این شیوه یادشده، گاهی وجه‌شبهه را در تشبیهات آشنا و سابقه‌دار هم ذکر می‌کند؛ هرچند که به‌ظاهر نیازی به ذکر آن نیست و طبیعتاً باید محذوف باشد. قدر مسلم در این موارد نیز صرف‌نظر از برخی صورت‌های تکراری ابتذال‌آلوده، نمی‌توان این موضوع را همه‌جا نشان از سستی قدرت قریحه او در صنعت شاعری به حساب آورد؛ زیرا آوردن وجه‌شبهه در این گونه تشبیهات (مفصل یا مؤکد) نیز اغراض کارکردی دیگری را دنبال می‌کند که از آن میان می‌توان به بیشتر شدن روانی کلام، تأیید سنجیت طرفین تشبیه در شرح گزاره‌های اخلاقی و دینی، قرینه‌سازی در شاکله مصراع‌ها، گریز از ایستایی و بالا بردن پویایی تصاویر با وجه‌شبهه‌های فعلی، ایجاد ارتباطات متعدد بلاغی (ایهام، استخدام، تضاد، مراعات‌النظیر و...) با واژگان دیگر و خلق تناسباتی از این‌دست، اشاره کرد؛ چنان‌که به گفته بلزی تشبیهاتی که وجه‌شبهه آن‌ها ذکر شده، اما باوجود وجه‌شبهه، ایهامی (یا تناسبات گوناگونی با واژگان دیگر) در آن‌ها به چشم می‌خورد، منجر به دخالت خواننده و مخاطب می‌گردد و به قول بارت این نوع متون خواننده را به تولیدکننده متن تبدیل می‌کند (بلزی، ۱۳۷۹، ص. ۱۶۴).

من به‌صفت چون مه گردون شوم نشکنم ار بشکنم افزون شوم

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۶)

۲) انواع وجه‌شبهه: باتوجه‌به این نکته که: «وجه‌شبهه معنا و خصوصیتی است که اشتراک طرفین در آن موردنظر باشد، خواه این اشتراک امری حقیقی باشد و خواه تخیلی» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۰، ص. ۶۶). وجه‌شبهه‌های به‌کاررفته در تشبیهات مخزن/الاسرار نظامی را می‌توان از نظر حقیقی و خیالی بودن بر دو نوع دانست:

الف) تحقیقی: وجه‌شبهی است واقعی که به صفت یا یک ویژگی راستین در طرفین تشبیه دلالت می‌کند و در ذهن مخاطب محسوس و قابل درک و تصور است: «مراد از وجه‌شبهه تحقیقی آن است که شباهت موردنظر حقیقتاً در دو طرف تشبیه وجود داشته باشد» (شمیسا، ۱۳۷۹، ص. ۱۰۰):

لرزه درافتاده به من بر چو بید روی خجل گشته و دل ناامید

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۷۶)

ب) **تخیلی**: وجه‌شبهی است ادعایی که اساس شکل‌گیری آن بر ذهن خیال‌انگیز شاعر استوار است و کشف آن برای مخاطب دشوارتر و همراه با تلاش ذهنی بیشتری است: «مراد از وجه‌شبه تخیلی به اصطلاح قدما آن است که مورد مشابَهت در طرفین یا یکی از آن‌ها خیالی و ادعائی باشد» (شمیسا، ۱۳۷۹، ص. ۱۰۱):

مست‌نوازی چو گل بوستان توبه‌فریبی چو مل دوستان

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۵۹)

البته گاهی نیز در برخی تشبیهات نظامی، هر دو وجه‌شبه تحقیقی و تخیلی در یکی از طرفین قلیل تأویل است که صرف‌نظر از اینکه زیبایی تشبیهات و پیچیدگی‌های تصویری ابیات را به نهایت خود می‌رساند، نشان از ژرفای ذهنیت بلاغی شاعر است. در بیت زیر، «خویش‌تن‌آرایی» در ارتباط با بهار هم وجه‌شبهی تخیلی است و هم در معنای آراستگی و خوش‌آب‌ورنگی بهار، تحقیقی است:

خویش‌تن‌آرای مشو چون بهار تا نکند در تو طمع روزگار

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۲۶)

درواقع می‌توان گفت که ذهن نظامی در ایجاد ارتباط بین طرفین و کشف تناسبات پیونددهنده، حتی وجه‌شبه‌های واقعی را دیگر باره به‌صورت خیالی ارائه می‌دهد و براساس بینش عمیق شاعرانه از حقیقت فاصله می‌گیرد و دوسوی تصویر را با به‌کارگیری عوامل بلاغی مختلف، آن‌چنان در ذهن خیال‌گستر خویش در هم می‌آمیزد که گویی تصویری دیگر از آن‌ها نمایان می‌سازد.

۳) **دایره شمول وجه‌شبه**: یکی دیگر از ویژگی‌های موردتوجه در بررسی وجه‌شبه‌های به‌کاررفته در *مخزن‌الاسرار*، حوزه موضوعی آن‌هاست. در تشبیهات نظامی وجه‌شبه‌های متنوعی به چشم می‌خورد که شامل گروه‌های مختلفی از رنگ‌ها، حالات، اشکال، افعال، خصایص، اصوات، ابعاد و... (یا در مواردی مجموعه‌ای از برخی از آنها) می‌شود که با بررسی آن‌ها می‌توان به این نکته پی برد که در مجموع، جنبه‌های دیداری در این حوزه، بیشترین عوامل شکل‌گیری تشبیهات و ارتباط بین طرفین است. البته نکته مهمی که در این میان باید به آن توجه داشت این است که این حوزه‌ها اگرچه در پیشینه شعر فارسی در ساخت تشبیهات کاربرد داشته است، نظامی با دوری از تناسبات تکراری و پیش‌پافتاده و با تکیه بر برداشت‌های نوآورانه که تأویل‌پذیری و ابهام و دیربایی وجه‌شبه‌ها را دو چندان می‌کند؛ موجب پویایی و تازگی تصاویر تشبیهی خویش شده است:

رنگ:

سب‌زتر از برگ ترنج آسمان آمده نارنج‌به‌دست آن زمان

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۵۶)

شکل:

مارصفت شد فلک حلقه‌وار خاک خورد مار سرانجام کار

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۲۲)

حالت:

من چو لب لاله شده خنده‌ناک جامه به صد جای چو گل کرده چاک

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۵۳)

حرکت:

چند پری چون مگس از بهر قوت در دهن این تنه عنکبوت

(نظامی، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۷)

۴. نتیجه

تشبیه در مخزن‌الاسرار پرکاربردترین عنصر بیانی و مهم‌ترین شاخصه سبک بلاغی است که سهم بسزایی در ساخت فرم هنری و جنبه زیبایی‌شناسانه این منظومه دارد؛ به‌طوری‌که بیش از یک‌سوم ابیات کل مخزن‌الاسرار (حدود ۳۷ درصد) دارای عنصر تشبیه است که از یک تا شش تشبیه در آن‌ها به کار رفته است. نظامی توانسته است از رهگذر تشبیه در سرتاسر اثر خویش، مفاهیم و معانی موردنظر خود را به‌شکل تأثیرگذاری بیان کند. از نظر انواع تشبیهی، تشبیه بلیغ با ۷۴۳ شاهد با ۵۹.۳۹ درصد نسبت به دیگر انواع تشبیهی جایگاه ویژه‌تری دارد. بعد از آن، تشبیهات مفصل با ۲۰۳ شاهد (۱۶.۳۴ درصد)، مؤکد با ۱۹۵ (۱۵.۷۰ درصد) و مجمل با ۱۱۰ شاهد (۸.۶۲ درصد) به‌ترتیب پربسامدترین تشبیهات این منظومه را شکل می‌دهند. همچنین در تقسیم‌بندی ساختار مخزن‌الاسرار به دو بخش مقدمات و مقالات، در بخش نخستین اثر، که متراکم‌ترین بخش از نظر کاربرد تشبیه است، نظامی گرایش شدیدی به ساخت تشبیهات، به‌ویژه نوع فشرده از خود نشان می‌دهد و باوجود آنکه حجم ابیات این بخش حدود یک سوم کتاب را شامل می‌شود، بیش از ۵۰ درصد تشبیهات در این بخش کاربرد یافته است (بخش اول با ۶۳۹ شاهد و ۵۱.۱ درصد از کل تشبیهات) که از این میان، ۴۲۵ شاهد مربوط به تشبیه بلیغ، ۹۰ شاهد تشبیه مؤکد، ۸۵ شاهد تشبیه کامل، و ۳۹ شاهد تشبیه مجمل است. از میان این تشبیهات چهارگانه در مخزن‌الاسرار نیز، تشبیه بلیغ و مؤکد، که در ساختار آن‌ها نوآوری‌ها و خلاقیت بیشتری نسبت به دیگر تشبیهات به چشم می‌خورد، بیشتر کاربرد توصیفی دارند و تشبیه مجمل و مفصل بیشتر کاربرد تبیینی، ازجمله طرح نکات اخلاقی و تعلیمی، دارند. از نظر «ارکان تشبیهی» نیز همه انواع چهارگانه طرفین به‌اعتبار «حسی و عقلی» و نه‌گانه به‌اعتبار «مفرد، مقید و مرکب» دارای شواهدی کاربردی است که از آن میان، طرفین «حسی به حسی» (۸۵۸ شاهد) و «مفرد به مفرد» (با ۷۳۱ شاهد)، بیشترین بسامد و طرفین «عقلی به عقلی» (با ۳۸ شاهد) و «مرکب به مفرد» (با ۲ شاهد) کمترین بسامد را داراست. طرفین مفرد به مفرد نیز در تشبیهات بلیغ شامل ۴۱۷، مؤکد ۱۲۷، کامل ۱۲۱ و مجمل ۶۶ شاهد است. در به‌کارگیری ادات متنوع تشبیهی نیز نوآوری‌های قابل توجهی هم از نظر تعداد و هم از نظر انواع و اقسام ادات در این منظومه به چشم می‌خورد. ادات «چو» (۱۰۹ بار) و «چون» (۶۹ بار) بیشترین کاربرد را در شکل‌گیری ساختار تشبیهات دارند و اداتی، مانند «به‌رسم» و «ایدون» فقط یک بار در این منظومه به کار رفته‌اند. همچنین با توجه به بسامد بالای تشبیهات بلیغ، حذف وجه‌شبهه از شیوه‌های اصلی شاعر در تخیل‌پردازی و پیچیده‌سازی درک ارتباط طرفین تشبیهی است؛ گرچه با آوردن وجه‌شبهه‌های تخیلی و چندگانه، که مشمول طیف گسترده‌ای از رنگ، شکل، حرکت، حالت، ابعاد، ویژگی‌ها و ... می‌شود، نیز شاعر در بسیاری از موارد به این مهم یعنی ادبیت متن و خیال‌انگیزی تصاویر دست یافته است.

منابع

آقاحسینی، حسین، و همتیان، محبوبه (۱۳۹۴). *نگاهی تحلیلی به علم بیان*. سمت.
 آیتی، عبدالحمید (۱۳۷۱). *گزیده مخزن‌الاسرار از پنج‌گنج نظامی گنجوی* (چ. سوم). انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
 اسماعیلی، زیبا، و کاظم خانلو، ناصر (۱۳۹۶). زیبایی‌شناسی وجه شبه در تشبیهات خمسه نظامی. *سبک‌شناسی نظم و نثر*

- بلزی، کاترین (۱۳۷۹). عمل نقد (عباس مخبر، مترجم). نشر قصه.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۶۷). رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی. علمی و فرهنگی.
- پورنامداریان، تقی، و موسوی، مصطفی (۱۴۰۱). شرح مخزن الاسرار. سخن.
- ثروتیان، بهروز (۱۳۶۹). آیین غیب نظامی گنجهای در مثنوی مخزن الاسرار. دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، مؤسسه نشر کلمه.
- جرجانی، عبدالقاهر (۱۳۷۰). اسرارالبلاغه (جلیل تجلیل، مترجم). انتشارات دانشگاه تهران.
- حکیم‌آذر، محمد (۱۳۹۰). ساختار تشبیه مرکب در شعر منوچهری دامغانی و فرخی سیستانی. فنون ادبی، ۳(۲)، ۳۷-۵۴.
- https://liar.ui.ac.ir/article_19655.html
- حکیم‌آذر، محمد (۱۳۹۵). بحث در تشبیه تمثیل و کارکرد آن در غزل صائب تبریزی. فنون ادبی، ۸(۲)، ۱۱۷-۱۳۶.
- <https://doi.org/10.22108/liar.2016.20571>
- حمیدیان، سعید (۱۳۸۸). آرمانشهر زیبایی؛ گفتارهایی در شیوه بیان نظامی. علم و دانش.
- رجایی، محمدخلیل (۱۳۵۳). معالم‌البلاغه در علم معانی، بیان، بدیع. دانشگاه شیراز.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳). پیرگنجه در جستجوی ناکجاآباد (چ. ششم). سخن.
- زنجان، برات (۱۳۷۷). صور خیال در خمسه نظامی. امیرکبیر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۰). صور خیال در شعر فارسی (چ. چهاردهم). آگه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۹). بیان (چ. هشتم). فردوس.
- صالح‌مازندرانی، محمد هادی بن محمد (۱۳۷۶). انوارالبلاغه (محمدرضا غلامی‌نژاد، به‌کوشش). مرکز فرهنگی نشر قبله.
- طغیانی، اسحاق، و نجفی، زهره (۱۳۹۳). کارکردهای زبانی در مخزن الاسرار نظامی. ادب و زبان، ۱۷(۳۶)، ۳۰۷-۳۳۲.
- <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1108529>
- فتوحی، محمود (۱۳۸۹). بلاغت تصویر (چ. دوم). سخن.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۰). سبک‌شناسی (نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها). سخن.
- کروچه، بندتو (۱۳۴۴). کلیات زیباشناسی (فؤاد روحانی، مترجم). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- گلچین، میترا (۱۳۹۰). بررسی ساختارهای مختلف تشبیه در مثنوی. سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، ۴(۱)، ۳۳۹-۳۵۲.
- <https://www.bahareadab.com/pdf/624.pdf>
- نبی‌لو، علیرضا (۱۳۸۸). بررسی تطبیقی و تحلیلی تشبیهات نظامی و جامی. کاوش نامه زبان و ادبیات فارسی، ۱۰(۱۹)، ۱۵۳-۱۹۱.
- <https://www.ensani.ir/fa/article/212839>
- نبی‌لو، علیرضا، و شیروی، مصطفی (۱۳۸۹). مقایسه ساختار تشبیهات مخزن الاسرار و مطلع‌الانوار. فنون ادبی، ۲(۲)، ۶۲-۳۵.
- https://liar.ui.ac.ir/article_19615.html
- نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۰). مخزن الاسرار (حسن وحیددستگردی، تصحیح و حواشی، سعید حمیدیان، به‌کوشش، چ. پنجم). قطره.
- همایی، جلال‌الدین (۱۳۷۰). معانی و بیان (به‌کوشش ماهدخت‌بانو همایی). هما.

References

- Belsey, C. (2000). *Critical Practice* (A. Mokhber, Trans.). Qesseh. (Original work published 1980). [In Persian]
- Croce, B. (1965). *Breviario di estetica* (F. Rouhani, Trans.). Book Translation and Publishing Company (Original work published 1913). [In Persian]

- Esmaeili, Z & Kazem Khanloo, N. (2018). Check all Overnight funds (listed, remove, freshness, diversity and its causes) in Nizami Ganjavi Khamse. *Journal of the Stylistic of Persian Poem and Prose*, 1(3), 1-22. https://bahareadab.com/article_id/16 [In Persian]
- Fotuhi, M. (2010). *Image Rhetoric* (P. 2th). Sokhan. [In Persian]
- Fotuhi, M. (2011). *Stylistics* (theories, approaches, and methods). Sokhan. [In Persian]
- Golchin, M. (2011). Studying the Different Structures of Simile in the Masnavi Ma'navi. *Journal of the Stylistic of Persian Poem and Prose (Bahar -e- Adab)*, 4(1), 339-352. <https://www.bahareadab.com/pdf/624.pdf>. [In Persian]
- Hakim Azar, M. (2011). Compound simile in Farokhi Sistani and Manoochehri's works. *Literary Arts*, 3(2), 37-54. https://liar.ui.ac.ir/article_19655.html [In Persian]
- Hakim Azar, M. (2016). On Allegory and its implications in the sonnets of Saeb Tabrizi. *Literary Arts*, 8(2), 117-136. <https://doi.org/10.22108/liar.2016.20571> [In Persian]
- Hamidiyan, S. (2009). *Utopia of Beauty* (P. 2th). Elm -o- Danesh. [In Persian]
- Homayi, J. (1991). *Ma'any va Bayan* (by M. Homayi). Homa. [In Persian]
- Jurjani, A. (1995). *Asrar al-Balaghah* (J. Tajlil, Trans.) (Original work published 11th century). [In Persian]
- Nabilu, A. (2010). Comparative and Analytic Research on Nizami's and Jam's Similes, *Journal of Kavodhnameh in Persian Language and Literature*, 10(19), 153-191. <https://www.ensani.ir/fa/article/212839> [In Persian]
- Nabilu, A., & Shiravi, M. (2011). The Comparison of Structure of Makhzan al-Asrar's and Matla al-Anwar's simile. *Literary Arts*, 2(2), 35-62. https://liar.ui.ac.ir/article_19615.html [In Persian]
- Nizami, I. (2001). *Makhzan al-Asrar* (H. VahidDastgerdi, Ed.; by S. Hamidyian; P. 5th). Qatreh. [In Persian]
- Pournamdarian, T., & Mousavi, M. (2022). *Explanation of the Makhzan-ul-Asrar*. Sokhan. [In Persian]
- Purnamdarian, T. (1988). *Symbolism and Symbolic Stories in Persian Literature*. Elmi va Farhangi Publishing Co. [In Persian]
- Rajaei, M.KH. (1974). *Ma'alim al-Balaghah in Rhetoric*. Shiraz University Publications. [In Persian]
- Saleh Mazandarani, M. (1997). *Anvar al-Balaghah* (by M. A. Gholaminezhad). Qiblah Publishing Cultural Center. [In Persian]
- Servatian, B. (1990). *The Mirror of the Unseen of Nizami Ganjavi in the Masnavi of the Makhzan al-Asrar*. Islamic Azad University of Karaj Branch, Kalameh Publishing House. [In Persian]
- Shamisa, S. (2000). *Figurative Language* (P. 8th). Ferdows. [In Persian]
- Shfiei-Kadkani, M. (2011). *Figurative Language in Persian Poetry* (P. 14th). Agah. [In Persian]
- Toghiani Asfrayen, E., & Najafi, Z. (2015). Lingual Functions in Makhzan al-Asrar. *Journal of Language and Literature*, 17(36), 307-332. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1108529> [In Persian]
- Zanjani, B. (1998). *Imaginary Figures in the Nizami's Khamsa*. Amir-Kabir. [In Persian]
- Zarrinkoob, A. (2004). *Sage of Ganja in Search of Utopia* (P. 6th). Sokhan. [In Persian]